

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

5-son (2020-yil, oktabr)

Jurnal 2001-yildan chiqa boshlagan

Buxoro – 2020

ТАСАВВУР-БЕЛГИЛАР ТИЗИМИ – ШАХС ИҚТИСОДИЙ МАВҚЕИНИ БАҲОЛАШДАГИ МЕЗОН СИФАТИДА

Мақолада ижтимоийлашув жараёни субъектининг иқтисодий мавқеини ўзини-ўзи баҳолашида тасаввур-белгилар тизимидан фойдаланишнинг ўзига хослиги баён этилган. Бунда оилавий мавқеи, моддий мустақиллик, моддий муваффақият ва шахсий юксалиш каби шахснинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатини белгиловчи шкалалар баҳолаш мезони бўлиб хизмат қилган.

Таянч тушунчалар: ўсмир, ўспирин, оилавий мавқеи, моддий мустақиллик, моддий муваффақият, шахсий юксалиш.

В данной статье утверждается, что использование системы знаков воображения типично для оценки и самооценки экономического положения личности, являющегося субъектом процесса социализации. Для выполнения этого утверждения, в качестве оценочного критерия, используются шкалы, обозначающие социально-экономическое положение личности, в том числе положение семьи, финансовая независимость, финансовый успех и личное стремление.

Опорные понятия: подросток, юность, положение семьи, финансовая независимость, финансовый успех, личное стремление.

In this article it is stated that using imagination sign system is typical in self-esteem evaluation of economical position of a person who's a subject in socializing process. For carrying out this statement points that designates person's socio-economical position such as family position, financial independence, financial success and personal development are used as evaluation marks.

Supporting concepts: teenager, adolescence, family position, financial independence, financial success, personal development

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида [1] қабул қилинган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”га ҳукумат томонидан оилавий бизнесни ривожлантиришга барча имкониятлар яратилаётган бир вақтда ёшларда тадбиркорлик мотивациясини оила муҳити таъсирида, оиладаги шахслараро муносабатлар ва иқтисодий ижтимоийлашув жараёнида шакллантириш масалалари бугунги куннинг долзарб муаммоларидандир.

Психологик тадқиқотлардан маълумки, болалар ҳар қандай янги шароитга тез ва осон мослашувчан бўлишади. Лекин муттасил ўзгаришларга асосланадиган бозор иқтисодиёти, яъни мулкӣ муносабатлар шароитигачи? Бу борада олиб борилаётган энг сўнгги тадқиқотлар иқтисодий психология предметини аниқлашга дахлдор айрим янгиланишларни тақозо этмоқда. Маълумки, **иқтисодиёт** – мураккаб, кўпёқламали тизим саналиб, унинг туб моҳияти ёш бола учун қоронғу ҳисобланади. Аммо болалар турли хил иқтисодиёт моделларига хос жараёнларни ўз дунёқараши ва қобилиятидан келиб чиққан ҳолда идрок қилишади. Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш даврида юзага келадиган социал-иқтисодий шарт-шароитлар жараёнида улар ўзлари учун мутлақо янги бўлган иқтисодий воқеликлар ва муаммолар билан тўқнаш келиб, янгича ҳаётӣ фаолият шароитларига кўникма ҳосил қилиш заруратини англаб боришади.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, ушбу жараён моҳиятини ёритишда муаммонинг ечими “**иқтисодий ижтимоийлашув**” тушунчасининг мазмунига бориб тақалади. Бу борада дастлабки изланишларни олиб боришган Берти ва Бомбилар болалар иқтисодий саводхонлиги ривожланишини босқичма-босқич тадқиқ қилишган. Ўтган асрнинг 70-80-йилларда нашр этилган хорижий илмӣ адабиётларда мазкур муаммо олимлар томонидан босқичма-босқич ўрганилган. Аниқланишича, болалар иқтисодий саводхонлигининг ривожланиш босқичларида маълум тафовутлар бор ва у олимларнинг қарашларида ўз ифодасини топган. Натижаларга кўра, болалар даставвал иқтисодий компонентлар ҳақида алоҳида-алоҳида тушунчаларга эга бўлиб, сўнгра мураккаб бўлган иқтисодий жараёнлар ҳақидаги тушунчаларни идрок қилишади ва бу шахс **иқтисодий ижтимоийлашуви** даражасини белгилаб беради [2], [3], [4], [5], [6].

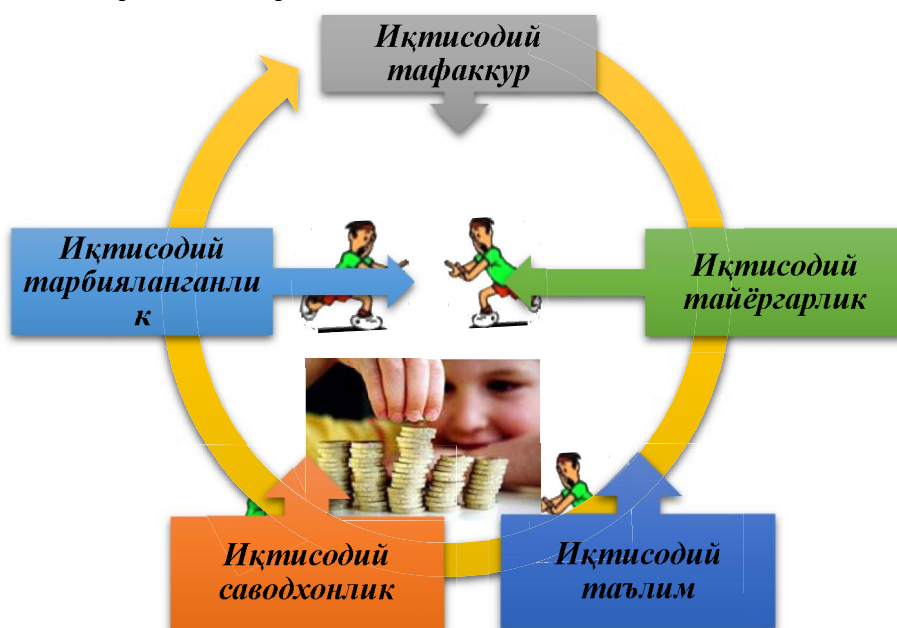
Бизнингча ҳам ёши улғайиб борган сари шахснинг иқтисодий ҳодисаларга оид янги ахборотларни мақсадли тезда қабул этиши, ойдинлаштириши, таҳлил асосида амалиётда қўллаши, тафаккурдаги синтез, солиштириш, абстракциялаш, конкретлаштириш каби жараёнларни ишга солиб, инновациялар яратишга ҳаракат этиши ундаги “иқтисодий билим ва маданият”ни белгиловчи

фазилатларнинг шаклланганлик даражасига бевосита боғлиқ ҳисобланади ва бундай хатти-ҳаракатлар алгоритми унинг иқтисодий жиҳатдан **ижтимоийлашганлиги**да яққол намоён бўлади [7].

Иқтисодий ижтимоийлашув жараёни билан боғлиқ бундай вазиятда кўп нарса ёшларнинг иқтисодий тайёргарлик даражасига, уларда ҳўжалик юрита олиш, тежамкорлик сингари ҳислатлар шаклланишига, ёшларни мактаб, мактабдан ташқи муассасалар, ишлаб чиқариш, тадбиркорлик соҳасида ҳақиқий иқтисодий фаолиятга иложи борица эртароқ ва фаол жалб этишга боғлиқдир.

Фикримизча, иқтисодий ижтимоийлашув жараёнидаги субъект ўз-ўзининг иқтисодий мавқеини адекват баҳолаши кўп жиҳатдан иқтисодий таълим, иқтисодий саводхонлик, иқтисодий тайёргарлик, иқтисодий тафаккур иқтисодий тарбияланганлик даражасига боғлиқдир (1-расмга қаранг). Ана шу 5 та мезон ёрдамида шахснинг иқтисодий муносабатларга йўналганлигини ижтимоий тасаввур контекстида баҳолаш мумкин ва буни аниқлашда бизга “Субъектнинг иқтисодий мавқеини баҳолаш”га қаратилган Дембо-Рубинштейн методикаси қўл келади.

Мазкур методика билан боғлиқ тадқиқот (2009-2019 йил)ларда, Тошкент давлат иқтисодиёт университети қошидаги “Аниқ фанларга ихтисослаштирилган давлат умумтаълим мактаби”, Қашқадарё вилояти Яккабоғ, Миришкор туманларидаги ҳамда Тошкент шаҳридаги умумтаълим мактабларининг 7- ва 9-синф ўқувчиларидан иборат ўсмирлар ҳамда Тошкент ва Қарши шаҳридаги академик лицейлар ва Тошкентдаги коллежларнинг 3-босқич ўқувчиларидан ташкил топган ўспиринлар респондент сифатида иштирок этди.

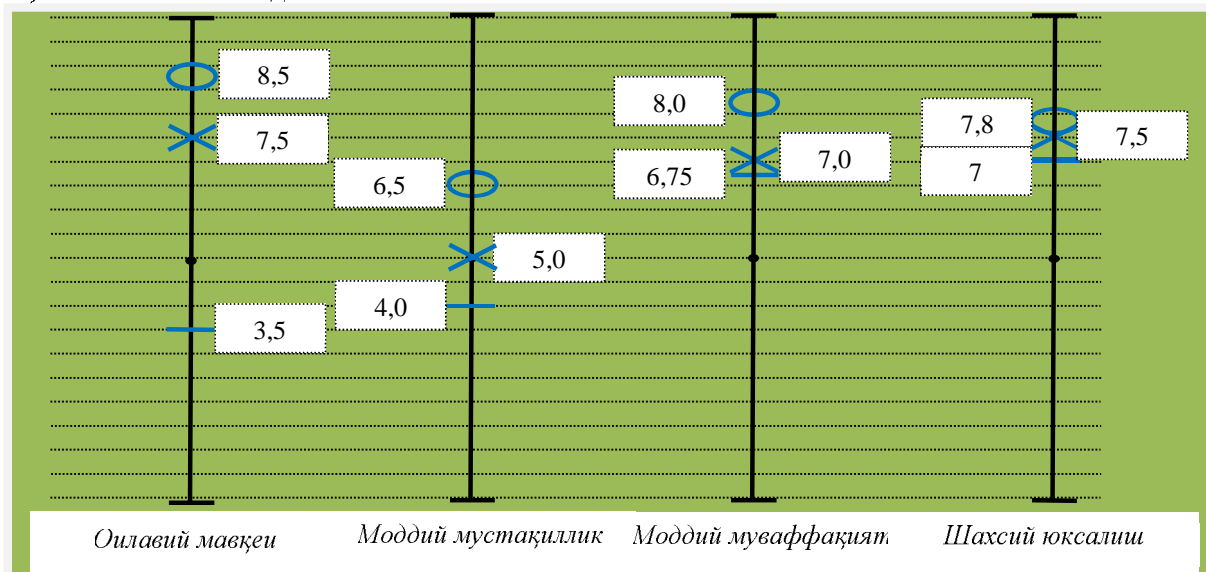
1-расм. Шахснинг иқтисодий муносабатларга йўналганлигини баҳолаш мезонлари

Ҳар бир ўсмир ва ўспирин ўзларига тақдим этилган бланкага: (1) оилавий мавқеи; (2) моддий мустақиллик; (3) моддий муваффақият; (4) шахсий юксалиш каби шахснинг ижтимоий-иқтисодий ҳолат шкаласини “о”, “х” “–” каби белгилар тизими ёрдамида баҳолаб беришди. Бу ерда, “о” – тасаввурда қай даражада бўлиш уни қониқтиради; “х” – имкониятлардан келиб чиқиб аслида қайси даражагача бориш мумкин; “–” – айна вақтда у қайси даражада турибди каби белгилар тизимидан фойдаланиб иқтисодий ижтимоийлашувни белгиловчи ҳулосалар чиқарилган.

Ўсмирлар томонидан тақдим этилган жавоб вариантларини математик-статистик қайта ишлаш натижалари асосида қуйидагилар маълум бўлди. Жумладан, ўсмирлар гуруҳи вакиллари тасаввурда “оилавий мавқеи” шкаласи учун қониқиш чегараси 85 фоизлик (изоҳ, бунда ҳар бир ўсмир танлови 10 см лик кесмада қайд этилган ва жами жавобларнинг ўртачаси чиқарилган) имкониятни намоён этган бўлса, имкониятлардан келиб чиқиб аслида ўзларини қайси даражагача боришлари мумкинлигини кўрсатувчи ҳолат 75 фоиз (ўртача 7,5 см)ни кўрсатди. Шунингдек, ушбу тоифа респондентларининг айна вақтдаги даражаси ўртачадан паст (3,5 см; 35 фоиз) эканлиги маълум бўлди.

Танловларга қараганда, “моддий мустақиллик” шкаласининг қониқиш чегараси 65 фоизлик (6,5 см) даражани кўрсатган бўлса, имкониятлардан келиб чиқиб ўзларининг аслида қайси даражагача етиб бориши тўғрисидаги башоратлар эликка-эллик (5 см)ни намоён қилди. Мазкур тоифа синалувчилар ушбу шкала бўйича айна вақтдаги даражасини ўртачадан паст (4 см; 40 фоиз) тасаввур қилишади.

“Моддий муваффақият”ни асословчи 3 шкала бўйича қониқиш чегараси 80 фоиз (8 см)ни ташкил қилса-да, ўсмирларнинг эътирофига кўра, ўз имкониятларидан келиб чиқиб баҳолаганда қониқиш чегарасининг 70 фоизи (ўртача 7 см)гача ўзларини сафарбар эта олишлари мумкин экан. Шунингдек, ушбу тоифа иштирокчилар аини вақтдаги даражасини ўртачадан юқори (6,75 см; 67,5 фоиз) эканлигини таъкидлашган.

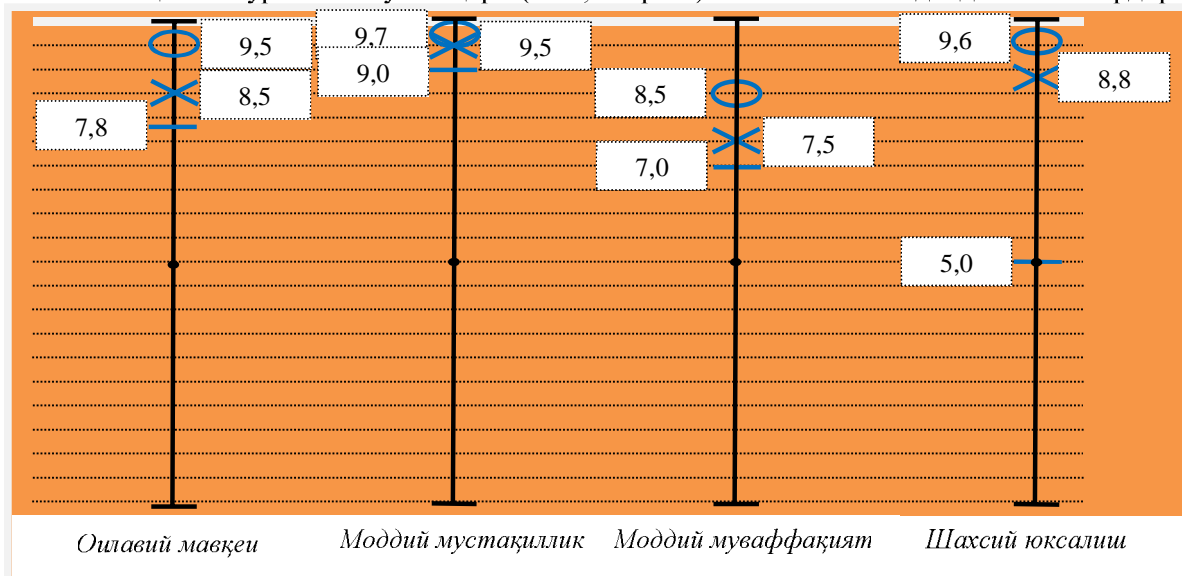

2-расм. Ўсмирларнинг ўз-ўзини иқтисодий мавқеини баҳолашлари

4 шкала, яъни “шахсий юксалиш”нинг қониқиш чегараси ушбу гуруҳ синалувчилари учун 78 фоизлик (7,8 см) имконият башорат қилади. Оптация босқичига қадам қўяётган бу тоифа респондентлар ўз имкониятларини тасаввурларида чамалаб кўриш ҳисобига 75 фоиз (ўртача 7,5 см)лик даражагача етиб боришлари мумкинлигини таъкидлашган. Аини вақтдаги қониқиш даражаси 70 фоиз, яъни ўртачадан юқори (7 см) эканлиги кузатилди.

Хусусан, ўспиринлар гуруҳи вакиллари тасаввурида “оилавий мавқеи” шкаласи учун қониқиш чегараси 95 фоизлик (изоҳ, бунда ҳам ҳар бир ўспирин танлови 10 см кесмада қайд этилган ва жавобларнинг ўртачаси чиқарилган) имкониятни намоён этган бўлса, имкониятлардан келиб чиқиб аслида ўзларини қайси даражагача боришлари мумкинлигини кўрсатувчи ҳолат 85 фоиз (ўртача 8,5 см)ни кўрсатди. Шунингдек, ушбу тоифа респондентларининг аини вақтдаги даражаси ўртачадан анча юқори (7,8 см; 78 фоиз) эканлиги маълум бўлди.

“Моддий мустақиллик” шкаласининг қониқиш чегараси 97 фоизлик (9,7 см) даражани намоён қилган бўлса, ўзларининг аслида қайси даражагача етиб бориши тўғрисидаги башоратлар 95 фоиз (9,5 см)ни кўрсатмоқда. Мазкур тоифа респондентлар ушбу шкала бўйича аини вақтда турган даражасини баҳолаш кўрсаткичи ўта юқори (9 см; 90 фоиз) эканлиги билан диққатга сазовордир.

3-расм. Ўспиринларнинг ўз-ўзини иқтисодий мавқеини баҳолашлари

3-шкала, яъни “моддий муваффақият”ни асословчи шкала натижаларига қарайдиган бўлсак, ўспиринлар учун қониқиш чегараси худди ўсмирларники каби 85 фоиз (8,5 см)ни ташкил қилса-да, ўсмирларнинг эътирофидан фарқли равишда ўспиринлар ўз имкониятларидан келиб чиқиб ўз-ўзини сафарбар эта олишининг қониқиш чегараси билан боғлиқ тасаввурлари 5 фоизга ортиқ, яъни 75 фоиз (ўртача 7 см) экан. Шунингдек, ушбу тоифа иштирокчилар айна вақтдаги даражасини ўртачадан юқори (7 см; 75 фоиз) эканлигини таъкидлашган.

“Шахсий юксалиш”нинг қониқиш чегараси ўспиринлар гуруҳи синалувчилари учун 96 фоизлик (9,6 см) имконият башорат қилади. Бу тоифа респондентлар ўз имкониятларини тасаввурларида чамалаб кўриш ҳисобига 88 фоиз (ўртача 8,8 см)лик даражага етиб боришлари мумкинлигини таъкидлашган бўлса-да, оптация босқичи билан боғлиқ иккиланишлар ҳисобига ўспиринларнинг айна вақтдаги қониқиш даражаси 50 фоиз, яъни элликка-эллик (5 см) эканлигини намоён қилади.

Иқтисодий ижтимоийлашув жараёни субъектининг иқтисодий мавқеини ўзини-ўзи баҳолашида тасаввур-белгилар тизимидан фойдаланишнинг ўзига хослигини (1) оилавий мавқеи; (2) моддий мустақиллик; (3) моддий муваффақият; (4) шахсий юксалиш каби шахснинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатини белгиловчи шкалалар ёрдамида аниқланиши, бизга қуйидаги илмий хулосаларни чиқариш имконини берди:

Биринчидан, шахснинг иқтисодий ижтимоийлашуви жараёнида оиланинг иқтисодий мавқеини англаш, яъни шахсни бу мавқеи ёрдамида қониқиш ҳиссини туйиши, ижобий оріентацияланганлик ҳисобига имкониятларни тўғри чамалай олиши ёш кўрсаткичи ўсиши билан ҳамоханг бир маромда ошиши кузатилса-да, молиявий ва иқтисодий муносабатлар доирасида ўзини-ўзи англаш жараёни ўсмирлик даврига нисбатан ўспиринлик даврида икки мартага ортиши намоён бўлади.

Иккинчидан, шахснинг ўзини-ўзи моддий мустақиллик позициясида англаши, яъни қониқиш ҳиссини юқори даражаси, имкониятларни тўғри чамалаш ҳамда реал имкониятни баҳолаш билан боғлиқ шахснинг ижтимоий-психологик хусусиятларининг шаклланиши худди юқоридаги каби ўсмирларга нисбатан ўспиринларда икки марта тезроқ содир бўлар экан.

Учинчидан, ҳар иккала тоифа (ўсмир, ўспирин) вакилларида моддий муваффақият борасида ўзини-ўзи англаш бўйича тафовутлар кузатилмайди ва бу уларнинг меҳнат фаолиятидан йироқда бўлганлиги, ҳали ўзлари мустақил пул ишлаб топмаганлиги, бирламчи фаолият ўқиш фаолияти эканлиги билан изоҳланади.

Тўртинчидан, иқтисодий ижтимоийлашув жараёнининг субъекти ҳисобланадиган шахс учун шахсий юксалиш борасидаги ўзини-ўзи англаши, яъни қониқиш ҳисси чегарасини англаши ва ўз имкониятларни тўғри чамалай билиши билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий вазиятларда ёш хусусиятларига кўра ўсиш суръатини намоён қилса-да, ўсмирларга қараганда ўспиринларда реалликни баҳолашга нисбатан камайиш суръатидаги тўғри йўналганликнинг гувоҳи бўлиш мумкин.

Бешинчидан, умумтаълим мактаблари ўқувчиларида тежамкорлик, тадбиркорлик ҳислатларини тарбиялашда ҳамда уларнинг иқтисодий онги, ҳулки ва тафаккурини ривожлантиришга қаратилган ижтимоий лойиҳаларни амалиётга татбиқ қилишда мактаб психологи иқтисодий фанлар ўқитувчиси билан ҳамкорликда: “Ўсмирлар ва бозор иқтисодиёти”, “Оила ва таълим муассасаси контекстида ўсмирнинг иқтисодий ижтимоийлашуви” каби мавзуларда туркум давра суҳбатларини ташкиллаштириши алоҳида аҳамиятга эга.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 6 (766)-сон, 2017. – Б. 25-150.
2. Hayitov O.E. Iqtisodiy psixologiya: O'quv qo'llanma. Oliy o'quv yurtlari magistratura bosqichi talabalari uchun. – Т.: TDIU, 2009. – 234 б.
3. Буренина С.Ю. Влияние денег на процессы социализации современных подростков: автореферат дис. ... канд. педаг. наук: 13.00.01. – СПб.: РГПУ им А.И. Герцена, 2000. – 24 с.
4. Вяткин А.П. Психология экономической социализации личности: субъектно-ролевой подход: Монография [Текст] / А.П. Вяткин. – Иркутск: Иркутский госуниверситет. – 2010. – 383 с.
5. Горбачева Е.И., Купрейченко А.Б. Отношение личности к деньгам: нравственные противоречия в оценках и ассоциациях // Психологический журнал. – 2006. – Т.27. – № 4. – С. 26-37.
6. Карнышев А.Д., Бурменко Т.Д., Иванова Е.А. Человек и собственность: Учебное пособие. – Иркутск: БГУЭП, 2006. – 349 с.
7. Умарова Н.Ш. Шахс иқтисодий мавқеини баҳолашда тасаввур-белгилар тизимидан фойдаланишнинг ўзига хослиги // Журнал, Педагогик маҳорат. – Бухоро, 2011. – № 4 (43). – Б. 61–65.